

ENCICLOPEDIA IMAGINARIILOR DIN ROMÂNIA

IV

Imaginar religios

Această lucrare a fost sprijinită prin proiectul Ministerului Cercetării și Inovării CCCDI-UEFISCDI, număr proiect PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0326/49 PCCDI, în conformitate cu PNCDI III.

© 2020 by Editura POLIROM

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,

sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

Enciclopedia imaginariilor din România / Corin Braga (coord. general). – Iași: Polirom, 2020. – 5 vol.

ISBN 978-973-46-8183-9

Vol. 4: *Imaginar religios* / vol. coord. de Ioan Chirilă. – 2020. – Conține bibliografie. – Index. –

ISBN 978-973-46-8263-8

I. Braga, Corin (coord.)

II. Chirilă, Ioan (coord.)

7

Printed in ROMANIA

ENCICLOPEDIA IMAGINARIILOR DIN ROMÂNIA

CORIN BRAGA

(coordonator general)

IV

Imaginar religios

Volum coordonat de

IOAN CHIRILĂ

POLIROM
2020

Edificiile religioase fortificate din România

Mircea-Gheorghe Abrudan

Introducere

Pe teritoriul actual al României s-au conservat până în ziua de astăzi un număr mare de edificii bisericești fortificate din Evul Mediu. Acestea aparțin diferitelor Biserici istorice : ortodoxă, catolică, luterană, reformată și armeană, reprezentând un patrimoniu național și internațional inestimabil. Unele dintre aceste edificii religioase au fost înscrise în lista Patrimoniului Mondial UNESCO, precum este cazul bisericilor-cetăți de la Biertan, Dârjiu, Prejmer, Saschiz, Valea Viilor și Viscri din Transilvania, al mănăstirilor pictate și fortificate Voroneț, Humor, Probota, Sucevița și Moldovița din nordul Moldovei și al mănăstirii Hurezi din Oltenia.

Aceste monumente de artă și arhitectură s-au bucurat de atenția istoricilor și arhitecților, între autorii reprezentativi numărându-se Gheorghe Balș (1868-1964), Dan Floareș (n. 1967), Ioan Caproșu (n. 1934) și Tereza Sinigalia (n. 1941), cu lucrări valoroase despre bisericile din Moldova și Țara Românească, respectiv Hermann Fabini (n. 1938), Adrian Andrei Rusu (n. 1951) și Anselm Roth (1957-2020), cu studii și volume relevante dedicate bisericilor fortificate și cetăților bisericești din Transilvania. Plecând de la aceste cercetări, completate cu informațiile culese din cele mai recente abordări de specialitate, acest material oferă o sinteză asupra apariției și dezvoltării bisericilor fortificate în Europa, în general, și în spațiul românesc, în particular, analizând resorturile spirituale și scopurile militare, politice, sociale și ecleziale ale edificiilor religioase încadrabile genului de pe teritoriul României de astăzi. Obiectivele principale urmărite sunt explicarea apariției acestor construcții, exegeza simbolismului lor arhitectural-ecliezial, prezentarea și descrierea lăcașurilor de cult reprezentative pentru categoria edificiilor religioase fortificate de-a lungul Evului Mediu în cele trei regiuni geopolitice românești : Transilvania, Moldova și Muntenia.

Bisericile fortificate din spațiul românesc nu reprezintă un complex arhitectural de apărare unic la nivel european, ci se înscriu în fenomenul global al edificiilor ecleziastice fortificate care au fost construite începând cu secolul al IV-lea la Roma, în Armenia și în Abisinia, apoi în secolele al V-lea și al VI-lea în Imperiul Bizantin. Din această epocă datează prototipul mănăstirilor fortificate cu un zid masiv de incintă menit să protejeze sfântul lăcaș și comunitatea monastică de jafuri și de profanare din partea hoților și a păgânilor. Este vorba despre Mănăstirea Sfânta Ecaterina de pe Muntele Sinai, locuit

încă din secolul al IV-lea de eremiți, care vor forma ulterior o obște călugărească despre care dă mărturie renumita pelerină creștină Egeria în jurnalul ei de călătorie, redactat la sfârșitul secolului al IV-lea. Deranjați de atacurile repetate ale triburilor de beduini, călugării au apelat la protecția împăratului Iustinian. Între anii 548 și 565, acesta a ridicat, conform mărturiei lui Procopius în lucrarea *De aedificiis*, o bazilică pe care a înconjurat-o cu o fortăreață ale cărei ziduri masive măsoară între 2 și 3 metri grosime, respectiv între 12 și 15 metri înălțime. Năruite parțial în timpul cutremurului din 1312, zidurile au fost restaurate în 1801 din ordinul împăratului Napoleon, fiind în picioare până în ziua de astăzi (Galey, 1979, p. 12).

În Europa medievală bisericile au fost considerate atât sanctuare protejate de harul lui Dumnezeu și de patronii lor spirituali, cât și locuri de azil pentru persoane și valori. Protecția lor spirituală era conferită de oficierea Sfintei Liturghii, a celorlalte Sfinte Taine, precum și de prezența lui *Corpus Cristi* (Trupului Domnului), a moaștelor sfinților și a celorlalte relicve sfinte păstrate în ele, iar ocrotirea temporală era prevăzută de dreptul canonic și de cel penal. Prin urmare, bisericile au avut o funcție de ocrotire spirituală și materială a vieții și bunurilor credincioșilor. Această funcție de refugiu s-a accentuat în Occidentul european în secolele XI-XII prin activitatea mișcării *Treuga Dei* (Armistițiul lui Dumnezeu), confirmată solemn de o decizie a împăratului Frederic al III-lea din anul 1442. Acest lucru demonstrează că în societatea creștină medievală biserica fortificată oferea o siguranță superioară, de ordin spiritual și temporal, oricărei alteia date de o cetate obișnuită. Pe de altă parte, istoricii Evului Mediu au arătat că autoritatea spirituală a încurajat în diferite rânduri fortificarea bisericilor, aparținând unor comunități țărănești libere și unor ordine monastice contemplative și militare, în scopul unei mai bune apărări atât împotriva abuzurilor feudalilor sau ale autorităților centrale, cât și a conflictelor armate derulate între diferite țări și diverși potenți, dar mai ales a jafurilor și a incursiunilor hoardelor păgâne, fie că vorbim de nordici în Britania și nordul Franței, de sarazini în Spania și sudul Franței sau de tătari în Polonia și Ungaria. De aceea, în Evul Mediu, bisericile fortificate sau cele cu elemente de fortificație sunt foarte răspândite în întreaga Europă, în proporții diferite și pe arii diverse, în Anglia, Franța, Scandinavia, Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană, Boemia, Moravia, Polonia, Ungaria și Europa de Sud-Est (Sonoc și Buzea, 1998, pp. 167-169).

În spațiul României de astăzi, majoritatea bisericilor fortificate au fost edificate în cursul secolelor XIV-XVII, când, sub impactul incursiunilor otomane care au cuprins tot spațiul balcanic și dunărean, comunitățile orășenești și sătești din Transilvania, respectiv autoritatea domnească și marile familii boierești din Moldova și Țara Românească au împrejmuit bisericile parohiale și cele mănăstirești cu ziduri masive de incintă pentru a le utiliza ca spații de refugiu, dar și pentru a le apăra de profanare.

Edificiile religioase fortificate din România prezintă particularități în funcție de epoca în care au fost construite, dar mai ales în funcție de cele trei regiuni istorice în care se află: Transilvania, Moldova și Țara Românească. Totodată, ele pot fi grupate în patru categorii, în funcție de comanditarul sau ctitorul sub patronajul căruia au fost edificate, și anume: (1) mănăstiri fortificate; (2) biserici fortificate țărănești, specifice Transilvaniei; (3) mănăstiri voievodale; și (4) biserici boierești, specifice Moldovei și Țării Românești. Din acest motiv, prezentarea bisericilor fortificate va fi realizată pe fiecare dintre cele trei provincii istorice.

Bisericile fortificate în Transilvania

În cazul Transilvaniei, literatura de specialitate utilizează în general trei formulări sau sintagme de identificare și denumire a edificiilor bisericesti fortificate : biserici fortificate sau biserici-reduite (*Wehrkirchen*), biserici-cetăți (*Kirchenburgen*) și biserici-cetăți cu incintă fortificată (*Kirchhofsburgen*). Este important de subliniat că din aceste trei categorii nu fac parte nici capelele private sau de curte ale nobililor și ale curților regale, construite în cetățile și palatele nobiliare și regale, nici bisericile ridicate alături de donjoane, cisterne și palate în cetăți, orașe sau ansambluri fortificate. Tot în cazul Transilvaniei trebuie avut în vedere regimul juridic al bisericilor, *ius patronatus* stabilind dependența acestora de o autoritate bisericască (episcop, protopop/decan, capitlu, mănăstire) sau laică (regele sau seniorul locului), care decidea asupra destinului unei biserici. În Transilvania, intrată în sfera de influență a lumii apusene prin cucerirea maghiară și colonizarea sașilor din zona Renaniei, Loarei și a Flandrei, s-au aplicat prevederile și cutumele occidentale, care stipulau că ridicarea de biserici fortificate era un drept al autorității spirituale, iar înălțarea cetăților, un drept al autorității temporale, deținută de regalitatea maghiară (Sonoc și Buzea, 1998, pp. 170-171 ; Rusu, 2005, p. 448).

Fortificarea exterioară a bisericilor catolice ardeleni a urmat modelul centrelor episcopale și mănăstirești occidentale. În secolele XI-XIII, bisericile și mănăstirile au fost construite, în multe cazuri, direct în fortificații deja existente, mai mult sau mai puțin abandonate, precum este cazul benedictinilor instalați în castrul de la Cluj-Mănăstur, apoi al conventurilor de la Bulci-Arad, Mănăștiur-Timiș, Pâncota-Arad, Dienesmonostor, între Mocrea și Ineu, Acăș – Satu Mare sau Arad-Vladimirescu. Ordinul cistercienilor a fost cel care a propagat arhitectura de claustru cu incintă rectangulară închisă, mănăstirea cisterciană de la Igrăș – Timiș fiind dotată cu ziduri de castru, ceea ce reiese dintr-un document care pomenește că a fost asediată cu mașini la mijlocul secolului al XIII-lea (Rusu, 2005, p. 449). Istoricii Evului Mediu și arheologii acestei perioade au atras atenția asupra faptului că nu toate incintele de zid sau val de pământ cu gard din lemn care au împrejmuit bisericile trebuie socotite fortificații, unele fiind mai degrabă simple garduri de cimitir, construite din materiale rezistente, în scopul delimitării spațiului sacru, cumulat de biserică și de cimitir, de restul arealului comunitar și al protejării acestuia de năvălirea animalelor, pentru oprirea negoțului, asigurarea liniștii pentru slujbele religioase, oferirea unui plus de estetică și de curățenie ansamblului liturgic. Elementele care oferă un indiciu clar asupra unei incinte bisericesti fortificate sunt gurile de tragere, drumul de strajă, crenelurile și liniile de șanț, după cum se poate constata la incinta de la Cîsnădioara. Pe de altă parte, bisericile înseși pot fi considerate fortificații datorită solidității zidurilor și masivității construcției ecleziiale, care oferă un adăpost solid. Pentru Transilvania și vecinătățile ei vestice se poate afirma că secolul al XIII-lea reprezintă începutul valorificării bisericilor în scopuri militare în regiunile locuite odinioară de sași, iar secolul al XIV-lea – în zona secuimii (Rusu, 2005, pp. 451-453).

Dintre toate bisericile fortificate ale Transilvaniei, cele săsești au beneficiat de cea mai mare atenție din partea cercetătorilor – istorici, arhitecți, istorici de artă –, scriitorilor și ghizilor turistici. Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea până în prezent au fost publicate numeroase studii și volume de specialitate, articole sau cărți de popularizare

și diverse lucrări cu caracter turistic în limbile germană, română, maghiară și engleză, astfel că parcurgerea și evaluarea literaturii dedicate acestui subiect constituie astăzi o reală provocare (Ignat, 2013, pp. 127-136). Această constatare nu trebuie să ne mire, având în vedere că marea majoritate a bisericilor fortificate ardelenene, din care au rămas în picioare până în prezent aproximativ 150, au fost edificate de această etnie.

Așa cum subliniază Hermann Fabini, arhitectul care a dedicat acestor monumente mai multe lucrări speciale și de sinteză, izbutind întocmirea unui repertoriu monumental exhaustiv, bisericile fortificate săsești „nu pot fi separate de viața și istoria comunităților săsești din Transilvania. Create pentru apărarea împotriva unor dușmani diferiți, vedem aici construcții care reprezintă transpunerea în piatră a voinței de supraviețuire a unor oameni expuși pericolului de a fi nimiciți. Cetatea bisericească reprezintă într-o anumită măsură o lume de sine stătătoare, care răspunde la cele mai elementare necesități umane, atât materiale, cât și spirituale. Aceste edificii constituiau, asemănător corabiei lui Noe, celule de supraviețuire și salvare a minimumului necesar pentru viață” (Fabini, 2009, pp. 8-9).

Cadrul juridic al desfășurării vieții comunitare a coloniștilor sași a fost creat de Bula de Aur a regelui Andrei al II-lea din 1224. Acest privilegiu regal stipulează că sașii sunt țărani liberi, subordonați numai regelui, pe al cărui „pământ regesc” au și fost colonizați, au dreptul să-și aleagă singuri juzii și preoții, iar pădurile și apele le sunt date spre folosire liberă tuturor. La începutul secolului al XIV-lea, „Pământul Crăiesc” a fost împărțit în șapte scaune (Orăștie, Sebeș, Miercurea Sibiului, Nocrich, Cincu, Rupea și Sighișoara) și două districte (Brașov și Bistrița), iar în 1486 s-a înființat Universitatea Săsească, organismul care i-a unit pe toți sașii de pe Pământul Crăiesc. Universitatea a constituit instanța supremă în probleme de ordin administrativ și juridic, organismul care stabilea impozitele și care hotăra asupra problemelor importante ale vieții. Relațiile neîntrerupte cultivate de sași cu spațiul de origine se reflectă în activitatea lor artistică și în arhitectura bisericească. Astfel, arhitectul Hermann Fabini atrage atenția că „o primă constatare referitoare la bisericile medievale ale sașilor transilvăneni este aceea că aparțin aceluiași stiluri artistice care existau la acea vreme sau puțin mai devreme în Germania și în teritoriile care, în Evul Mediu, erau locuite de germani” (Fabini, 2009, p. 37).

Cercetările și săpăturile arheologice sistematice, desfășurate în timpul lucrărilor de restaurare întreprinse în ultimele cinci decenii, au demonstrat că în sudul Transilvaniei au existat construcții de piatră înainte de invazia mongolă din 1241. Basilicile sașilor din sudul Transilvaniei prezintă asemănări stilistice cu biserici din Saxonia, Turingia și Bavaria, asemănări care trebuie privite în legătură cu valurile de emigrare spre Transilvania, favorizate de regalitatea maghiară. O caracteristică a acestor biserici romanice o constituie turnurile masive de vest, cu care bisericile existente în Rodbav, Toarcla, Chirpăr și Dealul Frumos sunt prevăzute probabil de la început sau care au fost adăugate ulterior, după invazia mongolă din 1241. Aceste turnuri de apărare au ca model donjonul cetăților greavilor, așa cum s-au păstrat la Călnic și Gârbova (Fabini, 2009, p. 44).

A doua mare etapă de construcție se caracterizează prin apariția primelor elemente gotice, datate în cel de-al doilea deceniu al secolului al XIII-lea. Cele mai importante două edificii de la debutul acestei dezvoltări sunt biserica din Prejmer (vezi ilustrația II.1) și abația cisterciană din Cârța (vezi ilustrația I.19). Cea mai însemnată caracteristică a bisericii din Prejmer este planimetria acesteia, reprezentând un fenomen unic în arhitectura transilvăneană. Planul se prezintă în formă de cruce greacă, ale cărei brațe se încheie

cu trei laturi ale unui hexagon. Acest plan a fost pus în legătură cu prezența cavalerilor teutoni în Țara Bârsei, biserica Sf. Elisabeta din Marburg, construită puțin mai târziu, fiind caracterizată de aceeași planimetrie (Fabini, 2009, p. 46).

O a treia fază de construcție debutează în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea și este legată de colonizarea regiunii Târnavelor și a zonei situate între Rupea și Sighișoara, precum și de o nouă fondare a localităților din nordul Transilvaniei. Bisericile din prima jumătate a secolului al XIV-lea construite în această etapă sunt bazilici cu trei nave, care se disting de bisericile romanice premergătoare prin corul poligonal, prin contraforți, prin elemente gotice la deschideri și forme decorative lucrate în piatră. Cele mai multe au fost transformate în goticul târziu. Cercetările arheologice au descoperit planurile diferitelor biserici, precum cele din Sibiu, Miercurea, Dobârca, Daia, Cisnădie, Alțâna și Avrig, care au fost prevăzute cu ziduri construite în secolele al XIII-lea și al XIV-lea. De asemenea, planul oval al incintelor bisericilor-cetăți din Prejmer, Hărman, Ghimbav și Cristian de lângă Brașov, precum și fragmentele incintelor circulare din Petrești, Codlea și Vulcan indică faptul că în Țara Bârsei au existat construcții cu funcție de apărare tot din secolele XIII-XIV. Zidurile lor au fost puternice, astfel că nu au fost demolate în secolele XV-XVI, ci adaptate noilor tehnici de apărare prin amenajarea unor guri de tragere și adosarea unor turnuri de flancare. Pe lângă zidul de incintă, în aceeași perioadă au fost edificate turnuri solide, cu ziduri de piatră groase de până la 3 metri și înalte de 30 de metri. Acestea serveau drept clopotnițe și foioare de veghe, iar în caz de asediu, drept refugii. Asemenea turnuri au fost identificate la Turnișor, Cisnădie, Cîncu, Cristian, Avrig, Săcădate, Șomartin, Hozman, Hărman, Feldioara, Hălchiu, Măieruș, Drăușeni, Archita, Mălâncrav, Ațel, Apold, Bunești, Șeica Mică și Băgaciu. În alte cazuri, precum cele de la Dealul Frumos, Toarcla, Chirpăr, Bruuiu, Gușterița și Hamba, turnurile au fost adosate bazilicilor. Situații deosebite sunt cele ale bisericilor din Axente Sever (vezi ilustrația II.2), în trecut Frăua, și Agârbiciu, unde turnurile au fost ridicate deasupra unui pătrat situat între cor și sala bisericii (Fabini, 2009, pp. 55-64).

O nouă etapă de ridicare a cetăților sau fortificațiilor bisericesti din Transilvania s-a derulat între sfârșitul secolului al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea, atingându-și apogeul în intervalul 1490-1540. În fața invaziilor tot mai frecvente și devastatoare ale turcilor (1395, 1421, 1432, 1436, 1438, 1442, 1444, 1493), autoritățile centrale au încurajat comunitățile orășenești și țărănești să implementeze măsuri durabile și trainice de apărare. Urmând exemplul orășenilor, dar neavând la dispoziție mijloacele financiare ale acestora, satele săsești și-au îndreptat atenția asupra bisericii, singura clădire puternică de zid a localității, pe care au fortificat-o și au înconjurat-o cu ziduri, turnuri de flancare și bastioane de colț. Astfel au creat în jurul ei incinte spațioase, apărate, în stare să cuprindă întreaga populație a satului în timp de primejdie. Aceste fortificații ecleziastice noi din Transilvania nu au fost izolate în spațiul central-european, lucrări similare derulându-se în același interval temporal în Austria Inferioară, după cum se poate vedea la Weißenkirchen, biserica-cetate ridicată în anul 1531 de frica invaziilor otomane. Efortul satelor săsești de a-și transforma bisericile romanice și gotice în „biserici-cetăți”, împresurate de ziduri masive, nu poate fi înțeles astăzi fără a cunoaște o dimensiune a mentalității omului medieval: rezistența în fața asediului otoman era percepută drept o luptă împotriva păgânilor, biserica, loc prin excelență al teofaniei și al prezenței lui Dumnezeu, devenind „cetate, apăraoarea celor vii”, cum a definit-o Lucian Blaga (1895-1961) (*Trilogia culturii*, 2011, p. 248). Pe de altă parte, din inscripțiile

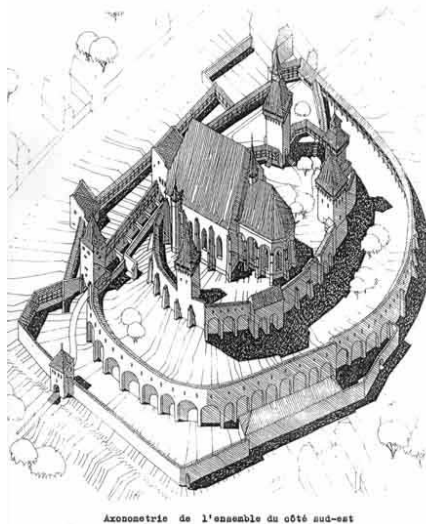
dăltuite în piatra zidurilor și din însemnările scrise pe biserici, observăm transpunerea în plan terestru a unor precepte ale Vechiului Testament, precum : „Turn puternic este numele Domnului, cel drept la el își află scăparea și este la adăpost” (*Pilde* 18, 10), „Povățuindu-m-ai, că ai fost nădejdea mea, turn de tărie în fața vrăjmașului” (*Psalmi* 60, 3) și „Fii mie Dumnezeu apărător și loc întărit, ca să mă mântuiești” (*Psalmi* 70, 3) ; și ale lui Martin Luther, părintele reformei luterane : „Ein feste Burg ist unser Gott/Dumnezeul nostru este o cetate puternică” (Sonoc și Buzea, 1998, pp. 175-176).

Lucrările ample de fortificare derulate în secolele XV-XVI au generat două tipuri de biserici ale sașilor ardeleni : biserici fortificate sau biserici-reduite (*Wehrkirchen*) și biserici-cetăți (*Kirchenburgen*). Biserica-reduit este unul dintre sistemele constructive de auto-apărare aplicate spațiilor liturgice ca răspuns la atacurile otomane succesive din secolul al XV-lea. Această tipologie este caracteristică mai ales zonei de răsărit a Târnavelor, dar cu reprezentări foarte asemănătoare în tot arealul cuprins între Târnavă Mare, Hârtibaciu și Olt. Din aceeași epocă datează rezolvări similare din ținuturile sudice ale Saxoniei (Lauterbach, Grossrucherswalde, Dornthal). Caracteristice acestor edificii sunt planul și elevația compacte, cu corul puțin decroșat sau de aceeași lărgime cu nava, înălțimea egală a volumelor, absența turnului de vest. Peste acest monobloc este așezat etajul fortificat, construit din lemn sau zidărie și devansat față de zidurile bisericii. Astfel protejat, spațiul liturgic își poate păstra marile deschideri ale ferestrelor și ușilor, fiind apărat în toate cazurile și de o incintă fortificată. Acest tip de biserici fortificate este inițiat de biserica din Saschiz, ridicată între 1493 și 1496, care a devenit prototipul unei familii de biserici, precum cele din Cloașterf și Dupuș, datate 1524, cea din Boz, datată 1523, sau cele din Beia, Șoarș, Iacobeni, Bunești, Meșendorf, Fișer, Rodbav, Archita, Seliștat, Ruja, Buzd, Amnaș, Stejăriș (vezi ilustrația II.4), Valea Viilor (vezi ilustrația II.3), datate în jurul anului 1500. Desene și schițe din secolul al XIX-lea înfățișează bisericile din Boz, Beia și Amnaș cu arce prevăzute cu guri de păcură, deasupra cărora s-a aflat un drum de strață cu parapet. Turnul-clopotniță al bisericii din Saschiz îl imită, competițional, pe cel al turnului cu ceas din Sighișoara, ceea ce exprimă prestigiul unei așezări puternice și independente din punct de vedere juridic (Postăvaru, 2004, pp. 127-164).

Bisericile-cetăți sunt cele mai răspândite. Pe lângă cele mai vechi cu incintă ovală din Țara Bârsei (Prejmer, Hărman, Cristian, Codlea, Măieruș, Rotbav) și din zona Sibiului (Ocna Sibiului, Gușterița, Cenade, Țapu, Vurpăr), extinse și adaptate noilor tehnici de apărare, au fost construite altele în cursul secolelor XV-XVI. Unele au fost edificate cu o incintă poligonală sau rectangulară și turnuri de flancare (Agnita, Beia, Bratei, Brădeni, Bărcuț, Băgaciu, Bunești, Cloașterf, Cobor, Criț, Cristian-Sibiu, Daia, Dacia, Dealul Frumos, Dobârca, Drăușeni, Felmer, Filitenic, Fișer, Gherdeal, Ghimbav, Iacobeni, Mălâncrav, Merghindeal, Mercheașa, Moșna, Nadeș, Noul, Șaeș, Șaroș, Șoala, Șomartin, Toarcla, Ticușul Vechi, Valea Viilor, Valea Lungă, Veseud, Vulcan), altele, cu biserică fortificată fără turn și o incintă în formă neregulată ori de patrulater cu turnuri pe colț (Alma Vii, Bod, Buzd, Bruiu, Dârjiu, Hălchiu, Măgărei, Marpod, Motiș, Nemșa, Roadeș, Richiș, Sânpetru, Senereuș, Târnavă, Ungra, Valchid, Zagăr). Aceștia li se adaugă un alt tip de biserică-cetate, cu fortificații complexe formate din două rânduri de ziduri de incintă, întărite cu turnuri de flancare și turnuri de vest adosate bisericii, puternic fortificate, precum sunt cele de la Alțâna, Archita, Ațel, Apold, Bălcaciu, Biertan, Cața, Chirpăr, Cincu, Cincșor, Cisdădie, Hosman, Homorod, Mediaș, Meșendorf, Movile, Nocrich, Șeica Mică, Stejărișu și Viscri (Fabini, 2009, pp. 109-243).

Forma și tipul construcțiilor de apărare au fost determinate mai întâi de configurația terenului, apoi de dimensiunea demografică și de puterea financiară a comunităților săsești. Studiind în detaliu planurile bisericilor-cetăți și ale celor fortificate, arhitectul Hermann Fabini a constatat că 62% din cetățile bisericesti sunt construite pe teren plat, 16% pe o înălțime, 6% pe un promontoriu care se întinde și în localitate și 16% în pantă. În același timp, el a subliniat că 71% dintre ele se află în mijlocul unei localități, în timp ce 29% au fost construite la marginea acestora. Totodată, a atras atenția asupra faptului că mărimea suprafeței cuprinse în interiorul zidului de incintă depinde în mare măsură de sistemul de fortificație. Astfel, în cazul cetăților bisericesti ale căror biserici fuseseră fortificate, devenind punctul central al rezistenței, incinta bisericască împrejmuită cu ziduri este mai mică decât la bisericile nefortificate care dispuneau de un zid masiv de apărare (Fabini, 2009, pp. 84-85).

În general, aceste biserici-cetăți au fost edificate în așa fel încât apărarea să se desfășoare în trepte diferite. Primul obstacol în calea asediatorilor era reprezentat de șanț, cu sau fără apă, apoi urma zidul exterior de dimensiuni mai mici și, în cele din urmă, zidul curții bisericii, care măsura între 4 și 7 metri înălțime. Penultimul element de rezistență îl constituia biserica, cu intrările fortificate, cu turnuri și cu drumuri de strajă, iar ultima redută era turnul central sau corul supraînălțat. De asemenea, porțile și ușile turnurilor și ale bisericilor, prevăzute cu încuietori elaborate, fac parte din sistemul defensiv. Acestea se baricadau din interior cu bârne ce se introduceau în orificiile cu care zidurile erau prevăzute în acest scop. De pildă, la Biertan s-a păstrat o ușă de sacristie de la începutul secolului al XVI-lea, care se închidea cu 16 zăvoare fixate în lăcașuri din ancadramentul de piatră al ușii. Totodată, deasupra intrărilor exterioare și interioare au fost adesea amplasate guri de păcură și metereze, iar ferestrele și ușile insuficient securizate au fost zidite în secolul al XV-lea. Pentru apărarea bazei zidului, a turnului și a bisericii, de timpuriu au fost construite drumuri de strajă scoase în consolă, confecționate din lemn sau căptușite cu lemn. Până în zilele noastre se păstrează asemenea exemple de drumuri de strajă căptușite cu lemn la Seliștat, Axente Sever, Ighișu Nou, Brădeni, Iacobeni, Hozman și Viscri. De asemenea, bisericile fortificate și bisericile-cetăți au fost prevăzute cu șiruri de guri de aruncare, folosite în scopul aruncării de apă clocotită, păcură, pietre sau lemne asupra invadatorilor, aceste guri fiind utilizate și pentru stingerea incendiilor izbucnite la ziduri. În secolele XV-XVI, când cetățile au fost adaptate noilor tehnici de apărare, turnurile dispuse de-a lungul zidurilor de incintă au câștigat în importanță. Din acel moment, bisericile nu au mai fost fortificate, creșterea gradului de apărare al cetăților fiind realizată prin înmulțirea turnurilor bastionate sau semicirculare și dublarea zidurilor de incintă. Ulterior, toate aceste edificii au primit denumiri în funcție de utilitatea sau destinația comunitară pe care o dobândiseră. Cele mai frecvente sunt „turnul școlii” (*Schulturm*), „casa școlii” (*Schulhaus*), „turnul preotului” (*Pfarrturm*), „odaia preotului” (*Pfarrerstube*), „casa sfatului” (*Rathaus*), „turnul slăninii” (*Speckturm*), „turnul funcționarilor” (*Beamtenturm*), „turnul prunelor” (*Pel-senturm*), „turnul turcilor” (*Türkenturm*) și „turnul împăcării” (*Versöhnungsturm*), în care erau închiși soții certați, constrânși de comunitate să ajungă la o înțelegere. Împreună cu biserica, aceste dotări formează un sistem complex în care își găsesc locul și clădiri cu alte funcțiuni decât cele religioase și de apărare, în special de depozitare a alimentelor necesare pentru un asediu și de spațiu de dormit (Fabini, 2009, pp. 64-81).

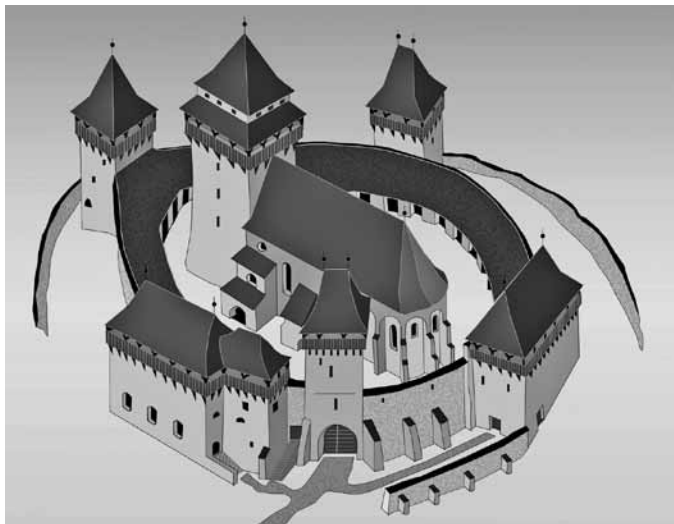

Axonometrie de l'ensemble du côté sud-est

Biserica de la Biertan (Institutul Național al Patrimoniului,
http://www.cimec.ro/Monumente/unesco/UNESCOro/Album/Transilvania/Biertan/Album/imagini/Biertan_vedere%20ansamblu.jpg)

Bisericile-cetăți și-au păstrat funcția de refugiu și de adăpostire a locuitorilor și a bunurilor lor chiar și după ce și-au pierdut funcția militară inițială. Ele și-au dovedit utilitatea pentru ultima oară în timpul răscoalei curuților din primele două decenii ale secolului al XVIII-lea. Spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în mediul urban, unde sistemul defensiv a fost demolat în mare parte în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, procesul de modernizare a satelor săsești de la cumpăna secolelor XIX-XX a făcut ca în puține localități să fie înlăturate zidurile de apărare ale cetăților bisericesti în vederea construirii unor clădiri școlare și comunitare moderne cu materialele rezultate din aceste demolări. Identificându-se cu aceste ansambluri bastionate bisericesti, comunitățile săsești evanghelice le-au îngrijit și le-au conservat cu atenție până în momentul exodului lor de după cel de-al Doilea Război Mondial și mai ales după căderea regimului comunist în decembrie 1989. Așa se explică de ce un număr atât de mare de biserici-cetăți și-au păstrat înfățișarea dobândită în Evul Mediu până în zilele noastre.

În sud-estul Transilvaniei se află Ținutul Secuiesc, locuit din secolele X-XI în majoritate de secui, trib maghiar colonizat de regalitatea ungară în această zonă pentru a lua în stăpânire și a păzi regiunea de graniță a regatului. La fel ca sașii, secuii și-au fortificat bisericile și le-au înconjurat cu ziduri de incintă realizate din piatră sau din cărămidă în secolele XIII-XV. Istoriografia maghiară a clasat aceste biserici în trei categorii, chiar dacă această clasificare nu este acceptată de toți specialiștii : „biserică îngrădită” (*keritettemplom*), „biserică fortificată” (*vártemplom*) și „biserică-fortăreață” (*erődtemplom*). Biserica îngrădită este înconjurată de un zid de piatră de mică înălțime, fără fortificație elaborată sau sistem de apărare integrat, cum este cazul bisericilor de la Moacșa, Ghelinta, Delnița și Daia. Biserica fortificată este înconjurată de un zid mai înalt, prevăzut cu guri de tragere și găuri de turnare a apei clocotite și a păcurei, precum și cu un coridor de strajă, așa cum se vede în cazul bisericilor de la Ilieni, Belin,

Macheta ansamblului fortificației și bisericii de la Viscri
(Foto : © by Asybaris01)

Bisericiani, Aita Mare, Mugeni, Sfântu Gheorghe și Sânzieni (biserică a cărei particularitate o constituie cele patru bastioane cilindrice, care-i conferă unicitate între bisericile fortificate secuiești). Biserica-fortăreață corespunde bisericii-cetate săsești, având drept caracteristici atât zidul incintei dreptunghiulare cu turnuri pe colț, cât și o fortificare a bisericii înseși, asemenea bisericilor din Dârjiu, Arcuș, Mărtiniș, Ciucsângeorgiu, Sâncrăeni, Lemnia, Mihăileni, Nicolești, Forțeni și Zăbala (Tüdös, 2002).

Bisericile și mănăstirile fortificate din Moldova și Țara Românească

În Moldova și în Țara Românească bisericile și mănăstirile fortificate au fost ctitorite în principal de voievozi și într-o mai mică măsură de marile familii boierești, care au deținut poziții importante la curtea domnească. Pentru a înțelege fenomenul, trebuie subliniat că voievozii români s-au considerat „autocratori”, atotstăpânitori „încununați de Dumnezeu” și „continuatori ai ideii imperiale bizantine”, cum afirma Nicolae Iorga (1871-1940). Imitarea modelului imperial bizantin a presupus și patronajul protector asupra Bisericii Ortodoxe, angajament pus în lucrare prin propagarea și ocrotirea credinței ortodoxe, dar mai ales printr-o activitate amplă de ctitorire de biserici și mănăstiri, precum și de refacere și susținere, prin danii în bani, obiecte de cult prețioase, veșminte și proprietăți funciare, a unor lăcașuri de cult parohiale, episcopale și monastice din Țările Române, de la Muntele Athos și din Balcani, din Țara Sfântă și din întregul Levant (Iorga, 2002).

Mănăstirile fortificate din Moldova și din Țara Românească sunt un fenomen arhitectural care se afirmă în cursul secolelor XVI-XVII, când turcii au interzis voievozilor să-și mai construiască cetăți de apărare, dispunând abandonarea și distrugerea celor

existente. Astfel se naște „arhitectura bisericească de apărare”, mănăstiri și schituri fiind înzestrate cu elemente defensive, așezate pe principalele căi de retragere, pe văi montane sau la poalele munților, pe cursul râurilor și al Dunării, dar și în preajma orașelor sau în interiorul lor, pentru a suplini astfel lipsa unor incinte apărate cu ziduri. Aceste lăcașuri au împrumutat modelele transilvănene și au preluat elemente de arhitectură civilă din epocile anterioare, adaptându-le noilor cerințe. Fortificațiile mănăstirești au avut astfel menirea de a oferi un refugiu și un punct de sprijin în situații de atac sau de apărare.

Moldova

În Moldova, prima mănăstire fortificată este considerată Putna (vezi ilustrația II.5), ctitoria sfântului voievod Ștefan cel Mare (anii domniei : 1457-1504). Spre sfârșitul secolului al XV-lea, acesta i-a zidit o incintă în formă de patrulete regulat, cu trei turnuri, și a înconjurat-o cu un șanț de apărare. Din ansamblu se detașa turnul Tezaurului, o construcție defensivă impunătoare, cu câteva etaje de apărare. Lucrările ulterioare din secolele XVII-XVIII au adus modificări și extinderi majore complexului monahal. În ultimul deceniu al secolului al XV-lea, același voievod a refăcut Mănăstirea Neamț, dărâmată în 1471 de un cutremur, și a înconjurat-o cu un zid de incintă cu turnuri. De numele lui Ștefan cel Mare și de cel al lui Petru Rareș se leagă ridicarea zidului de incintă al mănăstirii Bistrița și zidirea unui puternic turn-clopotniță patrulete alături de o casă domnească din vremea lui Rareș. Exemplul lui Ștefan cel Mare a fost urmat de toți succesorii săi, dar și de marii boieri, care ctioresc mai multe mănăstiri în cursul secolului al XVI-lea. Perioada de la cumpăna secolelor XV-XVI, sub Ștefan cel Mare, inaugurează un model de ansamblu monastic cu un program complex, care a cuprins pe lângă biserica propriu-zisă diverse edificii, dedicate ctitorului și călugărilor, împrejmuite cu ziduri de incintă rectangulare și cu turnuri de colț, diferite față de cele bizantine, dar asemănătoare celor din Transilvania, cu care Ștefan cel Mare a avut legături numeroase și unde a stăpânit două feude : Cetatea de Baltă și Ciceul (Gheorghiu, 1985, pp. 204-208).

Fenomenul fortificării mănăstirilor moldave, începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până la sfârșitul secolului al XVII-lea, a fost explicat în istoriografie prin interdicția impusă de sultanul Soliman Magnificul, în 1538, de a zidi cetăți, dublată de ordinele de a dărâma fortificațiile existente. În urma acestor dispoziții ale Înaltei Porți, domnitorii au recurs la „procedul cetății camuflate în mănăstire”. Treptat, mănăstirile domnești au fost transformate în adevărate cetăți mănăstirești, dotate cu ziduri groase și înalte și cu turnuri masive de flancare. Realizarea fortificațiilor a fost posibilă printr-o colaborare a domniei cu Biserica, dar mai ales prin translația meșterilor din arhitectura militară în cea ecleziastică. Este aproape sigur că tipologia acestor fortificații a fost preluată de la bisericile-cetăți ale Transilvaniei, ridicate în contextul luptei antiotomane. Ca un specific local, progresul arhitecturii religioase de zid din Moldova s-a aflat într-un raport oarecum invers proporțional cu cel al arhitecturii militare. Fortificațiile masive de piatră realizate în secolul al XVII-lea după un model medieval, în mare parte depășit de evoluția tehnicii militare, deoarece în fața artileriei rezistau mai bine fortificațiile pasagere de pământ, ar indica la o primă vedere continuarea unui tip de apărare oarecum împotriva curențului. Aceasta are însă o explicație rațională pentru mănăstirile și bisericile din orașe și din preajma lor, vizând protejarea populației și a lăcașurilor de cult în fața

năvălirilor repetate ale tâlharilor, a incursiunilor devastatoare ale tătarilor și cazacilor. Bandele acestea au constituit o problemă reală pentru Moldova, ceea ce reiese din măsurile dure ale domnului Vasile Lupu, din mărturiile cronicarilor și ale călătorilor străini. Fenomenul mănăstirilor tâlhărite devine în cursul secolului al XVI-lea unul endemic: Putna este jefuită în 1622, Sucevița în 1629, Dragomirna în 1653, Bistrița în 1690. Mai ales după campaniile poloneze dintre 1686 și 1691, colțul nord-vestic al Moldovei s-a aflat sub o ocupație militară cvasipermanentă, regiunea fiind teatru de război încă din 1672. Pericolul nu a dispărut până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, când problema a fost reactualizată prin apariția bandelor de cătane nemțești și poloneze, cantonate în ruinele cetăților Moldovei. În momentele de pericol, domnii, boierii și negustorii își aduceau bogățiile în mănăstiri, depozitându-le în pivnițele și tainițele acestora spre a le feri de jaf. Ion Neculce (1672-1745) povestește că, atunci când s-au aflat în Moldova, armatele regelui polonez Jan Sobieski au ars toate curțile boierești de la țară și din Iași, iar oamenii s-au închis prin mănăstiri de frică (Floareș, 2005, pp. 133-137; Balș, 1933, pp. 303-305).

Dan Floareș a întocmit un repertoriu al mănăstirilor moldovenești fortificate în cursul secolelor XIV-XVII, dovedind existența unui număr de 43 de așezăminte monastice fortificate, și anume: Agapia, Aroneanu, Bârnova, Barnovschi, Berzunți, Bisericani, Bistrița, Bogdana, Cașin, Cetățuia, Coșula, Doamnei, Dobrotă, Dragomirna (vezi ilustrația II.6), Florești, Frumoasa, Galata, Golia, Hlincea, Humor, Mera, Moldovița, Neamț, Pângărați, Probotă, Putna, Răchitoasa, Râșca, Runcu, Secu, Sf. Ilie, Sf. Sava, Sf. Spiridon, Slatina, Socola, Solca, Soveja, Sucevița (vezi ilustrația II.7), Tazlău, Tocireni, Trei Ierarhi, Voroneț și Zamca (Floareș, 2005, p. 347).

Cercetările de specialitate au ajuns la concluzia că prima biserică fortificată, în sensul propriu-zis al cuvântului, este Mănăstirea Galata din Iași, ale cărei ziduri ridicate în 1584 au fost dotate cu guri de tragere pe laturile de nord și de est, iar incinta a fost fortificată cu metereze. În acest fel, Galata a primit înfățișarea unei cetăți; incinta ei mănăstirească și ulterior toate celelalte edificate de-a lungul secolului al XVII-lea au fost realizate cu elemente militare vădite (turnuri de flancare, metereze, barbacane), mănăstirile devenind un substitut al cetăților ruinate ale Moldovei.

Mănăstirile fortificate din Moldova sunt înconjuratăe cu ziduri masive de piatră, cu grosimi de până la 1,80 metri și înălțimi de până la 10 metri, sprijinite de contraforți. Incintele au de regulă forma unui patruleter mai mult sau mai puțin regulat. Terenul disponibil a impus uneori varietăți și alte forme, ca, de pildă, la Galata, unde incinta este mai mult ovală. Planul tip prevede la fiecare colț al patruleterului câte un turn bastionat impozant, iar pe o latură turnul de intrare, care de obicei servește de clopotniță. Clădirile mănăstirești sunt în general sprijinite de zidul de împrejmuire, dar pot fi și izolate. Anexele obișnuite sunt chiliile, casele egumenești, clisernițele, unde se păstrau odoarele, și paraclisele, care se găsesc câteodată în turnul de intrare, peste bolta de trecere și sub camera clopotelor. Foarte importante sunt trapezăriile, care reprezintă încăperile cele mai împodobite și cele mai de seamă ale mănăstirilor, cum e cea de la Dragomirna, care a servit drept prototip sălilor gotice de la Sfinții Trei Ierarhi și de la Cetățuia din Iași. Urmează casele domnești, ridicate pentru o ședere mai scurtă sau mai îndelungată a domnitorului și a familiei sale, pentru petrecerea religioasă prilejuită de anumite praznice, pentru desfătare sau pentru adăpost în vremuri grele. Există de asemenea bucătării, pivnițe, uneori pe două rânduri, și latrine, ca la Dragomirna și Secu, care indică preocupări igienice. Pe parcursul secolului al XVII-lea, voievozii ctitori devin

tot mai atenți la aspectele militare defensive, construcțiile având rolul de a înlesni paza și apărarea, ceea ce se poate observa mai ales în dispozitivele dedicate utilizării armelor în modul cel mai eficient posibil. Astfel, zidurile sunt prevăzute cu drumuri de strajă, acoperite câteodată, ca la Dragomirna, iar vechile creneluri sunt înlocuite cu metereze așezate în mai multe caturi pentru a permite tragerile din flanc. Turnurile, mai puternic zidite, iau în calcul uneori posibilitatea întrebunțării tunurilor. Totodată, biserica însăși e considerată un fel de donjon și organizată pentru a putea fi și ea apărată, așezându-se metereze în turnul-clopotniță și chiar, uneori, deasupra bolților, ca la Toporăuți, la Sf. Ioan Botezătorul din Iași și la Precista din Galați. În anumite cazuri se prevăd dispozitive speciale pentru paza intrării. Bunăoară, la Hlincea și la Cașin sunt prevăzute lăcașuri pentru hersă, iar la Cașin, Hadâmbu și Zamca se observă niște *échauguettes*, adică lăcașuri ieșinde deasupra intrării, cu pardoseala găurită, pentru a putea turna peste năvălitori apă fiartă, păcură sau smoală fierbinte (Balș, 1933, pp. 303-304).

O atenție specială merită Mănăstirea Dragomirna, ctitoria mitropolitului Anastasie Crimca (1550-1629), care marchează intrarea Moldovei într-o Renaștere târzie. Aceasta a fost fortificată de voievodul Miron Barnovschi (1590-1633) în anii 1626-1627, căpătând înfățișarea de cetate medievală care impresionează și în ziua de astăzi. Biserica mănăstirii este o realizare de excepție a vechii arte românești, unică și originală, având o siluetă neobișnuită care se impune cu o pregnanță incomparabilă printre bisericile de la noi. Elementele ce-i conferă acest caracter de unicitate sunt raportul dintre plan și elevație, cu accentuarea verticalității, gradația abundenței decorației de la soclu spre turlă – un giuvaier cu o splendidă dantelărie de piatră –, marcarea anumitor zone din interior cu elemente proeminente de piatră sculptată, de la torsadele cu dublu sens la ecusoanele florale sau geometrice care timbrează arcurile pereților și bolților sau acoperă fețele turlei la exterior și marchează nivelurile aceluiași volum la interior. Dragomirna este cea mai mare și mai puternică cetate mănăstirească din Moldova. Incinta are un plan patrulater delimitat de zidurile din piatră de munte, înalte de 10 metri și groase de 1,50 metri, întărite la exterior din loc în loc prin contraforți. Zidul e lipsit de goluri, cu excepția micilor ferestre de tragere din partea superioară, care arată rostul defensiv al clădirii. Curtina este prevăzută cu metereze și drum de strajă, iar pe colțuri are patru turnuri masive, ieșite în exterior, indicând elemente de flancare. Pe latura de sud se găsește marele turn de poartă, care la origine avea și o fosă nu prea lată și un pod ridicător în față, așa cum o indică urmele șanțurii de pe latura exterioară, cu ajutorul căruia se făcea accesul în mănăstire peste șanțul cu apă care înconjura incinta. Ca toate celelalte patru turnuri, turnul de intrare depășește în exterior cu jumătate din volum traseul zidurilor perimetrice, pentru a putea asigura o protecție mai bună. Turnurile din colțuri au următoarele denumiri: „al Arhimandritului”, „al lui Barnovschi”, „al lui Silvestru” și „al lui Gherontie”. Fiecare turn are trei niveluri, dintre care cel median era ocupat de o încăpere boltită, cu o calotă pe pandantive, iar ultimul de o încăpere prevăzută pe cele trei laturi libere, dinspre exterior, cu ferestre de tragere. Numai turnul din nord-vest avea patru niveluri, primul fiind un fel de pivniță-tainiță, fără acces din exterior, ci numai prin interior, prin pardoseala catului de deasupra, de la care, prin scări tăiate în grosimea zidurilor, se accede la cele două niveluri superioare. Mai special este complexul de două turnuri din colțul de nord-est. Acesta este alcătuit din două unități independente, alăturate, inegale ca dimensiuni, unite printr-o porțiune scurtă de drum de strajă. Turnul de poartă servea și drept clopotniță, la ultimul nivel aflându-se camera clopotelor, care

era folosită și ca loc de observație, având o mare vizibilitate asupra zonei din jur. La nivelul său median se află paraclisul Sf. Nicolae, scări de piatră înguste și șicanate conducând din curte spre aceste etaje superioare. Din zona mediană se accede spre vest, prin marele drum de strajă, și spre turnul Barnovschi, iar de aici spre celelalte. Drumurile de strajă se sprijină pe arcade mari, construite după model transilvănean, similare celor întâlnite la unele biserici fortificate săsești.

Cea mai impozantă construcție din interiorul incintei este clădirea alipită laturii de sud a acesteia, la est de turnul de poartă, cunoscută generic sub numele de „trapeză”, iar în secolul al XIX-lea numită „egumenie”. Astăzi, ea adăpostește muzeul mănăstirii. Vasile Drăguț (1928-1987) a numit-o „casa de ospete” – asemănând-o cu cele existente la Bistrița de Neamț, la Trei Ierarhi din Iași, la Cetățuia și Râșca –, pe care domnitorul o utiliza în vreme de primejdie sau când locuia la mănăstire și când primea oaspeți. Clădirea are trei niveluri. Primele două erau inițial amenajate ca pivnițe, iar cel superior, numit „sala gotică”, și-a primit denumirea de la sistemul său de boltire și de la modul în care acesta se descarcă pe pereții laterali și pe stâlpul de piatră sculptat, situat în centrul încăperii. Două ferestre înguste, cu ancadrame de piatră sculptate, spre exteriorul incintei și trei spre interiorul ei luminează încăperea. Pivnițele sunt de tip dreptunghiular cu arcade care despart spațiul în două nave lungi, boltite în leagăn. La nivelul al doilea există și o pivniță mică, de obicei destinată păstrării legumelor, pătrată, având în centru un singur stâlp, în timp ce bolțile în leagăn au o orientare opusă celor din pivnița mare. Clădirile existente astăzi pe laturile de nord și de vest au fost modificate radical în cursul lucrărilor de restaurare din anii 1960 (Sinigalia, Palamar și Solomonea, 2014, pp. 229-230).

Mănăstirile fortificate cu incinte asemănătoare ca anvergură și arhitectură de apărare realizate în aceeași epocă sunt: Probota, ctitoria lui Petru Rareș din 1530, refortificată de Vasile Lupu în 1550; Moldovița, refortificată de mitropolitul Efreim în 1612; Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpușneanu din anii 1554-1561; Sucevița, cu ziduri groase de circa 3 metri și înalte de peste 6 metri, cu patru turnuri de colț (trei octogonale și un patralater) și unul de intrare, care delimitează incinta de 100 m × 104 m; Cetățuia din Iași, ctitoria lui Gheorghe Duca; Mera, ctitoria Cantemireștilor; Agapia (din vale), Hlincea, Pângărați, Putna, Râșca și Secu. Majoritatea au fost refortificate și întărite în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653), atât de către domn, cât și de către fratele său, hatmanul Gavriil Coci, ceea ce relevă un adevărat program de fortificare a mănăstirilor în vremea sa, asemănător celui din Țara Românească derulat în epoca lui Matei Basarab (1632-1654). O parte a mănăstirilor fortificate au fost demantelate împreună cu cetățile Moldovei în 1675. Lovitura decisivă a venit însă din partea domnului Mihai Racoviță, care a ordonat distrugerea cetăților și a unei părți importante a fortificațiilor mănăstirești în 1717, acest an fiind considerat reper terminal al fortificațiilor din Moldova (Floareș, 2005, pp. 136-137). Cele rămase în picioare, cum a fost cazul mănăstirilor Golia și Cetățuia din Iași, își vor pierde apoi rolul defensiv din cauza demodării sistemelor lor de apărare, astfel că în timpul războaielor ruso-turce din anii 1788-1812 vor deveni fie depozite de grâne, fie spitale militare ale armatelor otomane și rusești (Bădărău și Caproșu, 2007, pp. 223-229).

În secolul al XIX-lea, majoritatea acestor mănăstiri și biserici fortificate au ajuns în ruină, cu deosebire cele foste închinete, deposedate complet de proprietăți și moșii prin legea secularizării din 1863. În urma unei călătorii efectuate spre sfârșitul secolului al XIX-lea

pe la mănăstirile Moldovei, episcopul Melchisedec Ștefănescu (1823-1892) deplângea starea deplorabilă în care acestea ajunseseră : „monumente disprețuite și predate nimicierei nu de către invidia străinului, ci de către înșiși conducătorii României. Devastarea, părăsirea, pustiirea și dărâmarea monastirilor foste închinat totdeauna va fi o pată pe fruntea oamenilor noștri de stat, cari au fost, sunt și vor fi în fruntea țării, cu monumentele noastre ruinate” (Ștefănescu, 1885, p. 115).

Muntenia

În Țara Românească, cele mai vechi mănăstiri fortificate sunt Tismana și Cozia, ambele ctitorii domnești din veacurile XIV-XV, sistemele lor de apărare inițiale fiind realizate din lemn și din piatră de mici dimensiuni. Acestea le urmează Mănăstirea Glavacioc, care păstrează resturile unui turn rectangular din a doua jumătate a secolului al XV-lea, și Mănăstirea Dealu, ctitorită și întărită cu ziduri trainice de Radu cel Mare (1495-1508) și de fratele său, Vlăduț, în anii 1499-1501, respectiv 1510-1512. Alte mănăstiri întărite în veacul al XVI-lea au fost : Menedic din Vintilă Vodă ; Cotmeana din județul Argeș ; Bistrița de Gorj ; Viforâta din județul Dâmbovița ; Curtea de Argeș ; Valea Mănăstirii din județul Argeș ; Bradu din județul Buzău, impunătoare incintă de piatră fortificată cu drum de strajă și guri de tragere, cu patru turnuri de colț cilindrice, turn de poartă și casă boierească ; Radu Vodă din București, important centru defensiv al orașului ; și Comana din județul Giurgiu (vezi ilustrația II.8), o adevărată cetate de piatră și cărămidă dotată cu turnuri de colț, ieșite în afara zidurilor pentru flancare, precum și cu diferite case și anexe mănăstirești adosate zidului în interior. Comana este una dintre cele mai bine păstrate cetăți mănăstirești din Țara Românească, vădind înrudiri tipologice cu construcții contemporane din Transilvania și Moldova. Incintele acestor mănăstiri și biserici au slujit ca refugiu pentru domni, boieri și robii de pe moșiilor lor în timpul războaielor și al năvălirilor de pradă întreprinse de turci și de tătari.

Trebuie precizat că în această categorie a edificiilor de cult fortificate nu sunt socotite bisericile și paraclisele curților domnești din Câmpulung, Târgoviște, București, Craiova și din celelalte orașe sau târguri ale Țării Românești, fortificate prin ziduri de incintă care împrejmuiu atât localitățile respective, cât și ansamblul reședințelor domnești (Gheorghiu, 1985, pp. 103-104, 149-152, 209-224).

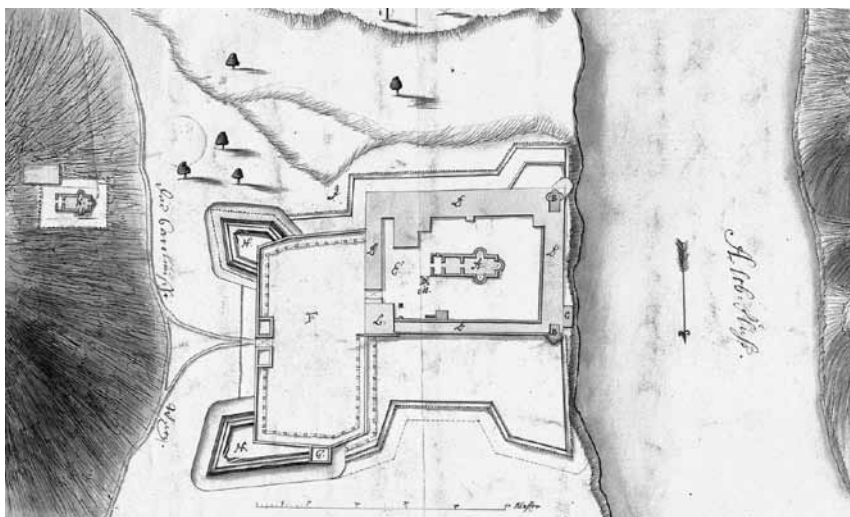
La fel ca în Moldova, și în Țara Românească intensificarea procesului de construire a unor mănăstiri fortificate sau dotate cu amenajări speciale de apărare este consecința interdicției Imperiului Otoman (1538) de a construi cetăți și a dispozițiilor de a le dărâma pe cele ridicate în secolele anterioare. Cercetările de specialitate ne arată că, în ciuda activităților de ctitorire și refacere a unor mănăstiri în cursul secolului al XVI-lea, un program arhitectonic coerent care a răspuns nevoii de apărare, refugiu și aprovizionare a fost dezvoltat abia odată cu domnia lui Matei Basarab (1632-1654). Acesta a definitivat un model de mănăstire-cetate, amplasată pe drumuri strategice, în jurul orașelor, la poalele munților, de-a lungul Dunării și în zona de graniță cu Moldova. Tereza Sinigalia a repertorizat nu mai puțin de 23 de mănăstiri și biserici ctitorite, refăcute, mărite și extinse de Matei Basarab și 22 ridicate de boierii săi, toate prevăzute cu fortificații de dimensiuni și anverguri diferite. Acestea li se adaugă un număr de 11 biserici cu turnuri-clopotniță fortificate de același domn Matei Basarab și de boierii epocii sale :

Călinești, Sf. Dumitru (Târgoviște), Gherghița, Herești, Geartogiu (Târgoviște), Golești, Dobreni, Ciovârnașani, Cornățel, Sf. Gheorghe (Pitești), Sf. Împărați (Târgoviște). Cele mai importante ansambluri monastice domnești și boierești fortificate în epoca lui Matei Basarab sunt Strehaia, Clocociov, Căldărușani, Plumbuita, Plătărești, Vieroși, Topolnița, Negoiești, Polovragi, Drăgănești, Flămânda, Verbila, Plăviceni, Sadova, Slobozia, Măxineni, Brebu, Măstănești pe Cricov, Bradu și Tismana. Ansamblul mănăstiresc cel mai bine păstrat din această epocă este cel de la Brebu, care se compune dintr-o incintă în formă de patruleter destul de regulat, cu ziduri înalte de 5-6 metri, prevăzute pe trei laturi cu ferestre de tragere, străjuită la mijlocul laturii de sud de un masiv, dar elegant turn-clopotniță, amenajat pentru observație, refugiu și apărare, cu guri de tragere în formă de cheie întoarsă. Spre deosebire de cele din Moldova, fortificațiile mănăstirilor din Muntenia nu au fost dotate cu bastioane de flancare, nici cu amenajări speciale pentru artilerie, ci doar cu cele destinate apărătorilor dotați cu arme simple de foc. De aici rezultă că sistemul mănăstirilor întărite, realizat în vremea lui Matei Basarab, a avut drept scop apărarea și securitatea internă a domnului, boierilor și populației în general. Totodată, cercetarea de specialitate a constatat că nici un alt succesor al lui Matei Basarab nu a mai ridicat cetăți mănăstirești, chiar dacă în secolul al XVIII-lea au fost edificate câteva ansambluri monastice celebre, precum Hurezi sau Văcărești. Aspectul lor nu mai îndreptățește ideea de apărare, de unde rezultă că programul defensiv al lui Matei Basarab rămâne unul unic în istoria militară și ecleziastică a Țării Românești la începuturile modernității (Sinigalia, 1985, pp. 49-66).

Diaconul peregrin Paul din Alep (1627-1669) este contemporanul ce a descris într-o manieră detaliată și complexă o parte din mănăstirile întărite în vremea lui Matei Basarab. Călătorind prin Țara Românească și Moldova alături de patriarhul Macarie al Antiohiei în anii 1653-1658, Paul a descris mănăstirile vizitate, notând în privința Tismanei următoarele: „este înălțată în mijlocul unei văi, la poalele unui munte. În jurul ei sunt munți înalți și codri. Am intrat și la Mănăstirea Tismana la fel ca și la Mănăstirea Cozia, prin albia râului, căci nu există alt drum afară de acesta [...]. Am ocolit jur-împrejur clădirea mănăstirii și am urcat apoi pe un drum îngust, săpat de mâna omului, până la prima poartă, lucrată din fier [...], iar deasupra acestei porți sunt metereze multe, căci acolo este un turn foarte mare. Apoi am ajuns la a doua poartă, care este tot din fier și are deasupra clopotnița. [...]. De aceea mănăstirea aceasta este atât de strașnică, fără pereche în țara aceasta și nici în vreo alta, pentru frumusețea locului ei, mulțimea apelor și trăinicia ei, precum și pentru tăria zidurilor de împrejmuire, pe care le-a înălțat tot răposatul Matei-Vodă” (Paul din Alep, 2014, pp. 356-357). O altă ctitorie a lui Matei Basarab care l-a impresionat pe diaconul călător a fost Strehaia, despre care notează că „seamănă cu o cetate mare, cu ziduri înalte și cu multe metereze”, cu șanț în jur „peste care s-a ridicat un pod mare și zdravăn”, iar „deasupra porții se află o clopotniță minunată prin înălțimea și zvelțețea ei. Porțile mănăstirii sunt din fier, iar chiliile ei sunt minunate” (Paul din Alep, 2014, p. 365). Venind dintr-o regiune a Imperiului Otoman unde prezența bisericilor creștine era discretă, Paul reține nu numai frumusețea artistică a lăcașurilor de cult românești vizitate, ci și fortificațiile acestora, zidurile, turnurile de apărare, meterezele, întăriturile, porțile de fier și podurile fiind pomenite și în cazul mănăstirilor Arnota, Comana, Polovragi, Sadova și Slobozia. Același diacon explică în două cazuri menirea de a oferi adăpost și apărare a acestor mănăstiri fortificate, notând în cazul mănăstirii Vieroși că, atunci când „se iscă vreo primejdie în ținut, locuitorii vin și se

ascund în aceste locuri cu tot neamul”, iar în cazul Comanei că i s-a povestit că este de necucerit (Paul din Alep, 2014, pp. 332, 390).

Ultimele fortificații ale mănăstirilor din Țara Românească au fost realizate între anii 1716 și 1739, când Oltenia s-a aflat sub stăpânirea Imperiului Habsburgic. Observând importanța strategică a mănăstirilor Cornet și Cozia și a reședinței episcopale de la Râmnic, care puteau bloca accesul pe valea Oltului, inginerul Friedrich Schwantz von Springfels și apoi colonelul Johann Conrad von Weiss au efectuat ample lucrări de fortificare a acestora, în conformitate cu normele militare ale vremii. Planurile și desenele lor din anii 1722-1723, respectiv 1730-1731 ilustrează anvergura lucrărilor de dublare a zidurilor cu valuri de pământ, metereze și palisade, efectuate în jurul mănăstirii Cozia și al reședinței episcopale de la Râmnic, în scopul apărării cu succes în fața unui asediu cu trupe și tunuri. Importanța strategică și militară a mănăstirilor Cornet și Cozia reiese din raportul înaintat de inginerul căpitan Schwantz von Springfels Consiliului aulic de război de la Viena în 1722 : „Mănăstirea Cornet este construită în formă de pătrat cu ziduri destul de puternice, înalte de două etaje [...], cu patru turnuri mici la toate cele patru colțuri și cu biserica aflată în mijlocul curții, unde la nevoie pot fi adăpostiți până la două sute de oameni. Mănăstirea ar mai trebui întărită cu metereze și cu alte lucrări defensive mici, ca să nu poată fi cucerită decât cu tunul, dar cu tunurile nu se poate ajunge acolo, dacă podul amintit mai sus este distrus”. Iar despre Cozia a scris următoarele : „este o mănăstire destul de mare, construită în formă de pătrat, înaltă de două etaje, cu beciuri bune și mari [...]; în față are o curte interioară împrejmuită de ziduri, unde a fost cantonat un căpitan în vremea ultimului război, iar la nevoie își pot afla adăpost înlăuntru chiar și trei sute până la patru sute de oameni. În cursul ultimului război mănăstirea a fost întărită cu câteva lucrări defensive, atât cât au permis împrejurările” (2017, pp. 136-137). Planurile Coziei realizate de colonelul Weiss în 1730-1731 ilustrează fortificațiile ctitoriei lui Mircea cel Bătrân, acestea nefiind distruse în momentul retragerii austriecilor din Oltenia în 1739 (Abrudan, 2018, pp. 15-46).

Planul austriac din 1730-1731 al fortificațiilor Mănăstirii Cozia
(Foto : Arhivele Naționale ale Austriei de la Viena)

Dintre bisericile și mănăstirile fortificate ale Țării Românești doar o parte s-au păstrat, integral sau parțial, până în zilele noastre, între ele numărându-se Cozia, Tismana, Brâncoveni, Comana, Polovragi și Brebu. Celelalte s-au năruit atât din cauza naturii (intemperii și cutremure), cât și a oamenilor (războaie, secularizarea averilor mănăstirești din 1863, sistematizări urbane și restaurări).

Concluzii

Bisericile și mănăstirile-cetăți împreună cu toate celelalte lăcașuri de cult fortificate din România de astăzi reprezintă un patrimoniu unic la nivel european și mondial. Edificate în cursul secolelor XIV-XVIII, de clerici și laici, nobili și țărani, cu un rol de refugiu, apărare și rezistență în fața hoților și a incursiunilor dușmanilor, bisericile din interiorul acestor cetăți și fortificații oferă imaginea unor chivote pe care omul le-a ridicat spre preamărirea lui Dumnezeu și cinstirea Sfinților, chivote în care la rândul său se simțea sub protecția divină. Dintre toate regiunile României, în Transilvania s-au conservat până în prezent cele mai multe edificii religioase fortificate, însumând aproximativ 150 de biserici-cetăți și biserici fortificate. Construite în secolele XIII-XV de țărani și micii nobili sași, maghiari și secui din Ardeal, pe baza unor privilegii primite de la regalitatea maghiară, aceste biserici au continuat să fie îngrijite și utilizate ca lăcașuri de cult ale respectivelor comunități și după ce și-au pierdut rolul militar defensiv. În acest fel se explică buna lor conservare în mare parte până în ziua de astăzi. În exteriorul arcului carpatic, în Moldova, Muntenia și Oltenia, bisericile și mănăstirile fortificate au fost ctitorite de voievozi și de marile familii boierești, având aceeași menire de a oferi apărare și refugiu în caz de pericol, bisericile din incintele fortificate fiind utilizate și ca necropole domnești și boierești ale ctitorilor. Lucrările de fortificație ale acestor biserici sunt mai târzii decât cele din Transilvania, fiind realizate pe parcursul secolelor XIV-XVII, cu un nou impuls din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când Imperiul Otoman, sub a cărui suzeranitate ajunseseră cele două principate, a interzis construirea unor cetăți noi și a dispus dărâmarea celor vechi. Astfel, voievozii au recurs la fortificarea mănăstirilor și a bisericilor, efortul lor scăpând vigilenței autorităților otomane. Reprezentativă pentru edificiile de cult ortodoxe fortificate din România rămâne Mănăstirea Dragomirna, o veritabilă cetate de apărare edificată de Miron Barnovschi între anii 1626 și 1627. Campionii acestui veritabil efort edilitar defensiv au fost Vasile Lupu în Moldova și Matei Basarab în Țara Românească. O ultimă etapă de reparație și modernizare a fortificațiilor mănăstirești a avut loc în timpul stăpânirii austriece a Olteniei (1716-1739), când armata imperială a utilizat mai multe mănăstiri drept posturi de observație, garnizoane de soldați și forturi de rezistență împotriva turcilor. După secularizarea averilor mănăstirești (1863), majoritatea fortificațiilor religioase fortificate s-au ruinat, foarte puține rămânând în picioare până în zilele noastre.